

## **ESCRIVIT LA PROPIETAT DEL PAPER**

### ***Filigranes amb escriptura. Exemples de la Corona d'Aragó***

**Joaquín García Porcar**

**Rosa M.<sup>a</sup> Gregori Roig**

“En las culturas que poseen por lo menos una forma de escritura comprobamos que no es posible considerar esa escritura simplemente como un instrumento de uso para transmitir ciertos mensajes, así como un carro sirve para transportar una carga de heno. Por el contrario el fenómeno "escritura" -abarcando globalmente en este término el sistema abstracto con sus realizaciones concretas, con los materiales, con los objetos escritos, etc.- se manifiesta como una matriz de significaciones sociales, como un campo fundamenal de producción simbólica”<sup>1</sup>.

A les acaballes de l'Edat Mitjana, a la Corona d'Aragó, com arreu d'Europa, la difusió dels molins paperers estén l'ús d'aquest suport d'escriptura. El major nombre de fabricants fa que aquests comencen a diferenciar i a distingir el seu producte mitjançant les filigranes.

La producció de paper abastia les necessitats dels mercaders, buròcrates, notaris, predicadors i lletraferits; l'utilitzaven per tal d'imprimir els textos que requeria la seua administració i correspondència. El full d'un imprés vist a contrallum deixa veure els ressorts materials de la seua confecció, són el verjurat del paper: els pontillons (línies verticals), els colondells (línies horitzontals) i les filigranes. Els dos primers són marques de la confecció, però les línies semitransparents que dibuixen una

figura, constitueixen la marca de filiació del paper.

Les marques d'aigua responien a raons d'identificació professional. Com a artesà, el fabricant de paper posava la seua marca. La motivació era el desig que els seus productes foren fàcilment identificables entre els de la competència:

*“...gli stampatori e i mercanti, per la comodità di enumerare o identificare le varie partite, usarono nominare quei marchi di provenienza come marchi di qualità”<sup>2</sup>.*

L'autor baixmedieval Bartolus de Saxoferrato escriu a la seua obra *De Insignis et Armis* :

*“...Quandoque sunt signa quaedam artificii in quibus operatur qualis loci. Exemplum: in marchia anchonitana est quoddam nobile castrum, qui nomen Fabrianum, ubi artificium faciendi chartas de papiro principaliter viget, ubique sunt aedificata multa ad hoc et ex quibusdam aedificiis meliores chartae veniunt...Et, ut videmus hic quodlibet folium chartae habet suum signum, per quod significatur cuius aedificii est charta. Dic ergo quod isto casu apud illum remanebit signum apud quem remanebit beneficium ipsum, in quo fit, sive iure proprietatis, sive iure conductionis, sive in alio modo”<sup>3</sup>*

La marca d'aigua o filigrana naix, en terres italianes<sup>4</sup>, en el segle XIII, com un dibuix gravat en el full, que designava el fabricant i que s'aconseguia

amb fils metàlics fixats en l'entramat. Els italians l'exporten a tota Europa donada la major qualitat del seu paper i la tenacitat dels comerciants llombards.

1. Els treballs dedicats a l'estudi de les filigranes s'han centrat en la localització, datació i reproducció, formant catàlegs, sense intenció de transcendir a altres camps, com ara el significat social i cultural inherent a l'ús de l'escriptura, la qual és utilitzada abastament en les filigranes. L'anàlisi gràficoformal que hem emprat en el present treball, no pretén romandre en l'objecte per se sinó, a partir d'aquest (mitjançant el buidat dels repertoris<sup>5</sup> de Briquet, Valls i Subirà i diverses publicacions), localitzar les filigranes amb escriptura i estudiar-les des de l'òptica de la Història de la Cultura Escrita. Amb aquesta finalitat hem sistematitzat la informació sobre filigranes amb escriptura trobades als repertoris, tot indicant la datació, la localització, la procedència i el fabricant, a més dels diferents tipus gràfics utilitzats i la relació del text amb la imatge. La base de dades que s'ha configurat empra les marques d'aigua dels papers conservats als arxius de l'antiga Corona d'Aragó. Per confegir-la hem fet servir els abundants treballs col·lectius<sup>6</sup>, on es cataloguen les filigranes existents. Els seus editors les registraven amb la intenció d'oferir un corpus que servira per datar impressos o manuscrits als quals hi mancaven indicacions relatives a la seua datació i localització<sup>7</sup>.

El fet que les filigranes indiquen el nom del paperer fabricant ens permet determinar la presència i difusió comercial del seu paper, especificant el lloc i l'edat en que foren impreses. Com la numismàtica amb els repertoris de monedes, amb els repertoris de filigranes, podem reconstruir les sèries, a partir dels noms dels paperers, i el seu itinerari comercial. -Per tant, la difusió i la imitació de certes marques, indica el prestigi que assoliren determinades factories papereres. Tenint en compte que el mateix paperer podria emprar alhora, simultàniament, diverses formes, però no més de dues per què seria contraproduent per a la identificació del seu producte.

2. Entre les marques de propietat hom ha esmerçat l'escriptura a les filigranes per tal d'identificar-les; aspecte sovint negligit pels estudiosos als respectius catàlegs i que, ara, pretenem estudiar, tot considerant-les com una més de les manifestacions de la Cultura Escrita. L'inici del seu ús se situa a la tardana Edat Mitjana i es perllonga fins a l'època contemporània. Eloqüents en aquest sentit resulten les paraules d'Armando Petrucci<sup>8</sup>:

*"...le scritte presenti in queste marche appartengono di pieno diritto alla storia della scrittura e ne costituiscono una testimonianza di notevole interesse, anche perchè costituiscono l'espressione grafica di una categoria di artigiani legati in modo indissolubile alla cultura scritta dell'Europa tardomedievale e moderna, cui essi hanno per secoli fornito la materia scrittoria principe per la registrazione di ogni tipo di testo: la carta."*

La nostra anàlisi cerca fer una valoració diacrònica de les formes gràfiques emprades, tot reconeixent els pols d'atracció per tal d'esbrinar els models referencials traslladats a les marques d'aigua. Així mateix, ens interessa recordar -a propòsit de la materialitat gràfica- la forma d'execució d'aquestes lletres i/o paraules fetes de manera diferent a la resta de testimonis escrits. La marca d'aigua deriva d'un signe gràfic qualsevol que prèviament, però, ha estat fet amb fil d'aram: la no ductilitat d'aquest fa que els resultat obtingut divergesca amb les diverses execucions manuals i, fins i tot, tipogràfiques.

Al començament, els dibuixos semblen toscos i sense acompanyament gràfic, però prompte s'empra l'escriptura com a signe de pertinença, d'atribució i de localització geogràfica<sup>9</sup>. Una clau interpretativa fora veure com aquests signes sense atribució gràfica són ràpidament marginats, per a ser acompanyats per lletres o noms que identifiquen: el fabricant, el molí, i el lloc on aquest es troba. Els autors<sup>10</sup> coincideixen en què la lletra aïllada, podria tenir un significat molt ampli i arbitrari, però les inicials ensamblades (i, sobre tot, els noms complets, topònims o antropònims), identifiquen el paperer o el lloc de fabricació. Els fabricants de paper fan servir les lletres de l'alfabet, de formes molt diverses, des dels inicis de les marques d'aigua, i per això és un dels tipus més nombrosos en els repertoris, del qual més variants en tenim. La màxima certesa sobre la procedència del paper sols es tindrà a partir del segle XVII quan es generalitza la combinació del nom propi i el seu anagrama o el de la població.

La tradició deriva dels fabricants italians, primerencs a posar inicials, des de finals del segle XIII. Les lletres amb ensamblament orgànic directe entre l'element alfabètic i el figuratiu<sup>11</sup>, pertanyents a una tradició francesa i centreuropea, es desenvoluparan sobre tot els segles XV i XVI. Ambdós costums arriben, s'instauren i s'imiten, a la Corona d'Aragó.

Les filigranes com a marca comercial d'una

empresa eren resoltes de forma senzilla i iconogràfica alhora, identificables per tothom. Els motius són enormement diversos<sup>12</sup>: des del card, tisores, creus, mans, corones, cap de bou, estels, inicials de fabricants, fins als escuts de ciutats i emblemes heràldics municipals (motiu que es generalitza a partir del s. XVIII), de famílies, blasons personals, del monarca, o el nom del lloc del fabricant o d'on es troba ubicada la fàbrica (també es generalitzarà a partir del s. XVIII) o, fins i tot, objectes religiosos, instruments de la vida quotidiana o representacions del món maravellós (com les sirenes). Com es pot veure, múltiples són les formes de representació de la propietat del paper.

3. Les inicials són els més abundants i antics testimonis de l'ús de l'escriptura en les filigranes. A la Corona d'Aragó les trobem des del segle XIV, i són reflexe de la primerenca influència italiana a les nostres terres, donat que són els italians els primers a utilitzar-les. La lletra és un símbol, i al mateix temps un emblema. Més enllà de l'anagrama, la lletra s'utilitzarà prompte com a referent de propietat, reflectint la participació en la cultura escrita, és a dir, l'adhesió a un model gràfic, dels seus productors. L'escriptura de les inicials, l'ús de lletres aïllades, és simbòlica, i per això, pren com a referent l'escriptura exposada o epigràfica. Aquest pol d'atracció epigràfica es veu exemplificat per l'ús de les capitals, però també poden provenir de camp llibrari, de les caplletres i rúbriques. Un exemple d'això és l'ús de un tipus d' 'A' alla greca. Aquesta forma és molt freqüent arreu d'Europa, cobrint un extens període temporal, localitzan-se testimonis a Catalunya en els anys 1503 i 1547<sup>13</sup>.

Els espais públics urbans oferien tant a l'artesanat urbà com a la resta de ciutadans la possibilitat de conèixer les formes de les escriptures exposades (inscripcions epigràfiques i filacteris) i així imitar els models que aquestes els hi mostraven. A més a més, el desenvolupament de la pròpia activitat quotidiana els posava en contacte amb altres manifestacions de la Cultura Escrita (llibres i documents) a partir de les quals podien extraure referents que copiar.

Generalment s'empren les majúscules, sobre tot amb les lletres 'a'<sup>14</sup> i 'b'<sup>15</sup>, però l'ús de les minúscules també està generalitzat, sobre tot a lletres com la 'h'<sup>16</sup> i la 'n'<sup>17</sup>. La majoria d'aquestes lletres presenten traçats molt elementals, dobles o simples. També trobem com una mateixa lletra, per exemple la 't', s'empren indistintament en majúscula<sup>18</sup> i minúscula<sup>19</sup>. Tot açò indica un hibridisme d'usos gràfics. No hi ha normes, o usos majoritaris, sinó un ventall

de possibilitats que reflexen la diversitat gràfica de l'època.

Al principi, als segles XIV-XV, predominen sobre tot gòtiques textuais<sup>20</sup>: el nombre majoritari s'hi troba entre les filigranes de la zona centreeuropea Coetàniament, també trobarem formes molt significatives, pel que suposa de novetat i de contacte amb l'ambient mercantil italià. Per exemple, el traçat d'algunes 'g', coincideix amb el que Petrucci anomena *ad alambicco*, propi de l'escriptura *mercantesca* italiana<sup>21</sup>. La competència del paper italià va provocar la imitació de les filigranes foranes<sup>22</sup> per a prestigiar el fabricant. La indústria paperera catalanovalenciana autòctona es veurà desplaçada, en els segles XIII i XIV<sup>23</sup>, per l'arribada de resmes de paper de Gènova, Pisa, Perpinyà, etc. Aquest fet abocarà els paperers catalans i valencians a imitar filigranes i tècniques de fabricació, per tal de prestigiar la seua obra. En aquestes circumstàncies, prenen molt de sentit les paraules que l'arquebisbe de Tarragona, l'humanista Antoni Agustí, va escriure en una carta adreçada a Jerónimo Zurita el 8 de desembre de 1577, on, parlant de la impremta del seu protegit, l'impressor Juan Felipe Mey, deia:

*"Aquí tengo un impressor moço, pero bien entendido, hijo de la viuda de Mey de Valencia, anda asentando su imprenta con poco caudal; ayúdale su madre, y su padraastro, y yo más de lo que otros hubieren; tenemos esperanza de papel de Barcelona, y de Girona, que es como el de Peregrino de Génova."*<sup>24</sup>

A partir del segle XVI, es mantenen formes fosilitzades (les gòtiques), les quals romanen pel prestigi que se'ls atribueix. Una escriptura *fosilitzada*, és aquella que roman al llarg del temps artificiosament, quan ha estat ja abandonada en la major part dels usos gràfics. És, per tant, un residu anacrònic, utilitzat, en aquest cas, com a signe d'identitat. Aquest és un fenomen propi, sobre tot, del centre d'Europa. A les nostres terres, la pervivència de les gòtiques és minoritària. La notable influència francoitaliana en les filigranes, es veu atenuada amb la no continuïtat dels models gòtics *fosilitzats*. El conreu d'aquests roman al centre d'Europa fins el segle XVI, i fins i tot després, com es veu clarament al repertori de Briquet<sup>25</sup>, però no és asimilat per la producció autòctona; a tall d'exemple serveix la presència fins èpoques recents de l' 'A' *alla greca*, com ja hem esmentat abans. Cap, però la possibilitat que aquesta pervivència siga el resultat de la no destrucció de les lletres -fetes amb fil d'aram- com-

prades i venudes, o fins i tot, heretades pels diversos fabricants paperers.

Els elements alfabètics o lletres ensamblades es poden trobar inserits dins de les imatges, o bé mantenint alguna relació amb elles, complementant-les, ubicades a l'exterior de la imatge, ja siga dalt, baix o als costats<sup>26</sup>. Comencen en el segle XIV i tenen una àmplia difusió en alguns dels seus motius. Parlem especialment, de les filigranes on les lletres acompanyen la mà o el guant, les quals romanen fins el segle XVII. Les lletres col·locades dins de la imatge són de traçat simple. Són escriptures elementals, pròpies de pràctiques subalternes, pertanyents a una cultura gràfica marginal i retardatària. Aquestes pràctiques estan lligades a models gràfics que han sobreviscut en aquests ambients subalterns. Els artesans paperers mantenen formes gràfiques anacròniques, en elles observem errors d'execució, es barregen les capitals d'inspiració epigràfica amb les minúscules, fins i tot s'inverteixen les grafies<sup>27</sup>. Aquestes lletres ensamblades amb el guant o la mà, tindran un gran èxit, i les trobarem fins el 1550<sup>28</sup>, i 1560<sup>29</sup>. Per altra banda, les lletres situades a l'exterior de la imatge normalment són majúscules i presenten el traçat doble<sup>30</sup> o simple<sup>31</sup>. També trobem minúscules, amb traç simple i pol d'atracció gràfic marginal, a finals del segle XVI<sup>32</sup>.

Dels dibuixos de les sigles o inicials, els paperers passen a emprar els noms propis. L'aparició del nom complet del fabricant o del lloc de fabricació, és una pràctica que es generalitzarà des de bon començament, tot junt amb l'ús de les inicials, des del segle XIV, estenent-se des de Fabriano, com al molí del paperer Condio de Bona, per tot arreu d'Europa<sup>33</sup>. A terres de la Corona d'Aragó aquest costum no és imitat sovint fins ben entrat el segle XVII (en trobem molt poques excepcions, com la filigrana datada el 1594 i 1597, formada per un escut amb la llegenda "Gerona")<sup>34</sup>. Un dels primers exemples que trobem en els repertoris és el de la nissaga familiar dels 'Antiga'<sup>35</sup>, amb datació de 1628. Però aquesta tradició no s'imposarà definitivament fins al segle XVIII i XIX, quan els noms i els símbols (heràldics, emblemàtics, anagrames...), tots sols o ensamblats, formen les col·leccions més riques dels catàlegs.

Després del declivi de la indústria tipogràfica, i amb ella el del paper, al llarg del segle XVII, trobem un revifament que es consolida al segle XVIII, arribant a la seua màxima expressió al segle XIX. Des de les darreries del segle XVI, fins a les tres primeres dècades del segle XVII, observem la desaparició quasi absoluta de l'ús de l'escriptura en les filigranes.

A partir del segle XVII, les filigranes amb noms complets són les més interessants, no per la seua generalització sinó per que mostren l'àmplia varietat en els usos de les escriptures modernes. Ens trobem amb cursives, amb capitals d'impremta, amb traçats simples i amb traçats dobles, amb grafies de factura més acurada o amb línies senzilles però elaborades. S'empren en elles les abreviatures (per contracció o lletres exponencials), les lligadures, els nexes; les majúscules o les minúscules...tots els ressorts de l'escriptura són ara emprats. Ja no cal el signe gràfic o l'emblema que constituïen les inicials. Ara la identificació de la propietat es fa mitjançant la paraula completa. El cercle d'usuaris de l'escriptura, i, per tant, del paper, creix constantment, amb la vertebració de l'Estat, el qual crea cada vegada més intermediaris burocràtics entre el poder i els ciutadans. Ja no cal una marca senzilla, iconogràfica. La representació de la producció es fa amb el *significat* i no amb el símbol: Capellades, Guarro<sup>36</sup>, Badia<sup>37</sup>, s'expressen pel seu cognom, aquest és l'emblema que tothom reconeix. Naturalment la vessant figurativa continua essent essencial com a símbol identificatiu. Així, la torre representa els Guarro, una sirena els Ferreres<sup>38</sup>, l'element figuratiu és ja un logotip de marca, en el sentit actual del terme.

4. La Baixa Edat Mitjana és el moment en el qual comença un important moviment d'extensió de la lògica gràfica a sectors de la societat fins ara aliens a la cultura escrita. D'entre les classes subalternes, diferents grups, especialment marcats per la seua tasca professional, comencen a fer servir l'escriptura com a tecnologia comunicativa i també intel·lectiva. Mercaders, professionals i certs sectors de l'artesanat urbà empren l'escriptura com a mitjà d'organització dels seus negocis tot envaint un terreny, el de la cultura escrita, fins ara reservat quasi en exclusiva a les classes dominants, i per damunt de tot, als eclesiàstics.

Els fabricants de paper, com a components de l'entramat de l'artesanat urbà, s'inscriuen dins del moviment general d'alfabetització baixmedieval. En el seu cas particular, la utilització de l'escriptura amb una finalitat identificativa, simbòlica i expositiva ens indica que també sabien utilitzar-la per a objectius comunicatius i administratius. Els artesans del paper, com els notaris i mercaders, empren símbols identificatius i autenticadors<sup>39</sup>. Imatges i paraules esdevenen la seua representació social.

L'ampliació, a partir dels segles XVII i XVIII, del nombre de persones alfabetitzades, és a dir, l'augment, a tots els nivells socials, de les capacitats de

llegir i d'escriure, provoca una situació de diversificació gràfica. La presència de models gràfics és tan variada i nombrosa, perquè la societat, culturalment, es troba al bell mig del procés que acabarà amb l'escolarització de masses, procés de llarga durada encetat en la Baixa Edat Mitjana, que al nostre àmbit no es pot donar per finalitzat fins la segona meitat del segle XX. Afloren per tot arreu testimonis documentals, literaris, premsa periòdica, escriptures exposades (cartells, rètols). La competència escripturària que ja hem vist entre els mercaders i menestrals baixmedievals, arriba a sectors cada vegada més amples de la societat. Som al davant d'una societat que amplia progressivament el seu cercle d'individus amb capacitat de llegir i escriure a les classes socialment inferiors. L'empresari paperer de les darreres centúries, forma part de ple dret de la petita i mitjana burgesia urbana. Ell abasteix les imprentes i editorials amb la matèria primera que necessiten per a publicar llibres, pasquins i periòdics. L'increment progressiu dels lectors des del segle XVIII, fa augmentar exponencialment la demanda

de llibres, que ja no està reservada a la minoria de la població que ha tingut l'oportunitat d'una educació superior.

En definitiva, es vol cridar l'atenció sobre un sector de l'artesanat, els fabricants de paper, productors de la matèria sobre la qual es desenvolupa bona part de la cultura escrita. Aquests, situats en la marea del procés d'extensió de l'alfabetització i de la lògica gràfica, des de la Baixa Edat Mitjana, fan servir l'escriptura d'una manera peculiar. Amb les marques d'aigua, escriuen, amb lletres i amb elements figurats, el seu signe personal, la indicació de la procedència, la propietat del paper.

Al llarg del segle XIX<sup>40</sup> el paper es fabricarà cada cop de manera més mecanitzada produint una granulació uniforme, que no permetrà que es distinguesquen, en la polpa que se seca sobre un motlle metàl·lic en continu moviment, els colondells i els pontillons. A partir d'ara la marca de propietat, la filigrana, és xilografada i no dibuixada o impresa artesanalment sobre la polpa del paper.

## NOTAS

<sup>1</sup> CARDONA, G.R.(1991) *Antropología de la escritura*, Barcelona, Gedisa, la cita en la pàg. 10.

<sup>2</sup> RIDOLFI, R. (1957) *Le Filigrane dei Paleotipi. Saggio metodologico*, Florència, Università degli Studi di Firenze. Tipografia Giuntina, la cita és a la pàg. 18.

<sup>3</sup> BARTOLUS DE SAXOFERRATO: *Consilia. De insignis et armis*. Joannes et Gregorius de Gregoriis, Venezia, 1485 (2ª edició), pàg. 104<sup>v</sup>. Citat per RIDOLFI, R.: *Le filigrane...*, pàgs. 17 i 18

<sup>4</sup> IRIGOIN, J., "Les filigranes de Fabriano (Noms de papetiers) dans les manuscrits grecs du début du XIVe siècle", en *Scriptorium*, XII (1958), pàgs. 44-50, especifica per al cas francès: "L'usage qui consiste à inscrire en filigrane, dans la pâte du papier, le nom du fabricant, nous paraît normal. Il est pourtant relativement récent: apparut en France, dans l'Angoumois sans doute, vers la fin du XVe s., il se développe rapidement, toujours en France, dans la seconde moitié du XVI<sup>e</sup> s. et s'étend ensuite, dans des délais variables, à l'ensemble des moulins à papier d'Europe", cita en la pàg. 44.

<sup>5</sup> Són els dos repertoris més coneguts, es tracta de BRIQUET, C. M. (1962) *Les filigranes*. Amsterdam, The Paper Publication Society, i VALLS I SUBIRÀ, O. (1970) *El papel y sus filigranas en Cataluña*. Amsterdam, The Paper Publication Society.

<sup>6</sup> Els treballs publicats fins ara són: SÁNCHEZ REAL, J. "Filigranas por descubrir", en *Investigación y técnicas del papel*, 36 (1973) y "Filigranas descubiertas", en *Investigación y técnicas del papel*, 37 (1973); SÁNCHEZ REAL, J. -HERNÁNDEZ SANCHIS, J.E. "Las filigranas medievales del Archivo Municipal de Alzira", en *Al-Gezira*, 6 (1990), pàgs. 145-202; CABANES CATALÀ, Mª.L.-CÁRCEL ORTÍ, Mª. M.-YAGO ANDRÉS, Mª.C. "El Archivo de la Colegiata de Játiva y sus filigranas", en *Ligarzas*, 6 (1974), pàgs. 5-119; ARIÑO RICO, L. "Las filigranas de Mosqueruela",

en *Ligarzas*, 6 (1974), pàgs. 121-359; LÓPEZ PLA, J. - MARTIN CRECO, Mª. J. "Las filigranas del Archivo Municipal de Castellón de la Plana (Manual de Consells)", en *Ligarzas*, 5 (1973), pàgs. 7-84; DOÑATE SEBASTIÀ, J.Mª. "Las filigranas del Archivo Municipal de Villareal", en *Ligarzas*, 5 (1973), pàgs. 111-243; CABANES, Mª. D.-CABANES, Mª. L. "Las filigranas del Archivo Municipal de Estella", en *Príncipe de Viana*, 136-137 (1958), pàgs. 483-505.

Cal afegir també els treballs diversos publicats en les *Actas del II Congreso Nacional de Historia del Papel* (1997), Cuenca, Diputación Provincial. Treballs que reuneixen els mateixos criteris i interpretacions, és a dir, la filigrana és la marca de fàbrica que atorga garantia d'una procedència i d'una classe, permetent datar l'escript sense data certa. Així doncs, els dibuixos es poden utilitzar per a marcar una tendència estilística que circumscriu un imprés a una època. Per tant, la finalitat de la filigrana és la d'una marca que serveix als historiadors com a element de comprovació cronològica, per això han d'ésser registrades i catalogades totes, per tal d'establir una classificació fixa on remetre'ns sense perill de confusió. L'estudi de les filigranes és, doncs, un instrument auxiliar per a la Història.

<sup>7</sup> En paraules de Carlos Romero de Lecea: "Lo consideramos un importante elemento auxiliar, que puede completar el que llegue a hacerse con las diferentes tipografías empleadas en la impresión de los incunables", en: ROMERO DE LECEA, C. "Las filigranas del papel y otras graves cuestiones de bibliografía hispana", en: *Homenaje a Agustín Millares Carlo* (1975), vol I, Madrid, Caja Insular de Ahorros de Gran Canaria. L'autor pretén crear un mètode de recollida i normes de procedir: fotografies, millor que els calcs i dibuixos, p.ex. com ho indica SÁNCHEZ REAL, J. en l'article "Las filigranas del papel", *Ligarzas*, 4 (1972), pàgs. 259-266 i també en el seu article "Criterios a seguir en la recogida de filigranas", *Ligarzas*, 6 (1972), pàgs. 361-371.

- <sup>8</sup> PETRUCCI, A. "Figura e scrittura nelle filigrane", en: CASTAGNARI, G. *Produzione e uso delle carte filigranate in Europa (secoli XIII-XX)*, Fabriano, Pia Università dei Cartai, pàg. 130.
- <sup>9</sup> Com apunta GAYOSO CARREIRA, G. (1994) *Historia del Papel en España*. Lugo, Diputación Provincial, vol. I, pàg. 31.
- <sup>10</sup> Com ho indica BRIQUET, C. M. *Les Filigranes*, vol II, pàg. 428. (a partir d'ara el citarem com B.) i VALLS I SUBIRÀ, O. *El papel y sus filigranas...*, pàgs. 399-401: "Las letras iniciales son tan antiguas como la historia de la filigrana" (a partir d'ara el citarem com V.S.); i també, VALLS I SUBIRÀ, O. (1978) *La Historia del papel en España. Siglos XV-XVI*, Madrid, Empresa Nacional de Celulosas, pàgs. 140-141 (a partir d'ara el citarem com V.S. *Historia del papel*).
- <sup>11</sup> PETRUCCI, A. "Figure e scritture...", pàg. 128.
- <sup>12</sup> Només cal fer una ullada als repertoris més significatius [Cfr. Briquet i Valls i Subirà] per a adonar-se de la multiplicitat de motius emprats.
- <sup>13</sup> V.S. nº 1609, 1669, 1615
- <sup>14</sup> V.S. nº 1611-1615, B. nº 7938.
- <sup>15</sup> V.S. nº 1616 i 1617, B. nº 7979.
- <sup>16</sup> V.S. nº 1624 i 1625.
- <sup>17</sup> V.S. nº 1629 i 1630, B. nº 8427, 8430.
- <sup>18</sup> V.S. nº 1635, B. nº 9092, SÁNCHEZ REAL, J. - HERNÁNDEZ SANCHIS, J.E. "Las filigranas medievales...", *Al-Gezira*, 6 (1990), nº 357(a partir d'ara citat com *Alzira*).
- <sup>19</sup> V.S. nº 1637.
- <sup>20</sup> *Vid.* Els exemples de la 'h' i 'n' en les notes 16 i 17.
- <sup>21</sup> V.S. nº 1621 i 1622, B.nº 8215-8232.
- <sup>22</sup> "La mayoría de las marcas de papel registradas son de procedencia italiana, papel que comenzó a preferirse al partir del siglo XIV por su calidad", com apunta PONS ALÓS, V. (1982) *El Fondo Crespí de Valldaura en el Archivo condal de Orgaz (1249-1548)*. València, Universitat de València. La competència italiana en la còpia de filigranes es analitzada per CORTÉS, J. "Filigranes medievals de l'Arxiu Municipal de Sueca (1399-1500) ", *Quadrens de Sueca*, V (1984).
- <sup>23</sup> VALLS I SUBIRÀ, O. *El papel y sus filigranas...*, vol I, pàg. 126. La història del paper té molts treballs publicats. Per exemple, diu resumidament MCKERROW, R.B. (1998) *Introducción a la Bibliografía material*, Madrid, Arco Libros: "su introducción en Europa debió producirse aproximadamente en el siglo XII, cuando comienzan a practicar los árabes en Valencia y Toledo el arte de su fabricación. Desde España se extendió a Italia, Francia y Alemania; se conoce la existencia de un molino en Fabriano, cerca de Ancona, antes de 1278, y otro funcionaba en Nuremberg en 1390. En Inglaterra, y de hecho en cualquier parte de Europa civilizada, evidentemente el papel resultaba asequible sin dificultad desde principios del siglo XIV", pàg. 128.
- <sup>24</sup> Citat per SERRANO Y MORALES, J. E.(1898-99) *Reseña Histórica en forma de Diccionario de las imprentas que han existido en Valencia...* València, Imprenta F. Domènech. La cita en la pàg. 317.
- <sup>25</sup> La lletra paradigmàtica de la fosilització de la gòtica, que trobem en aques repertori, és la 'p'. Per exemple nº 8534-8541, 8552, 8694, etc.
- <sup>26</sup> PETRUCCI, A. "Figura e scrittura...", pàg. 124.
- <sup>27</sup> Hi ha gran quantitat d'exemples als repertoris, com es pot veure V. S. nº 1663-1674, B. nº 10744, CABANES CATALÀ, Mª. L.-CÁRCEL ORTÍ, Mª. M.-YAGO ANDRÉS, Mª. F. "El Archivo de la colegiata de Játiva y sus filigranas", en *Ligarzas*, 6, nº 93-101, CORTÉS, J. "Filigranes medievals...", en *Quadrens de Sueca*, V, nº 52-56, *Alzira*, nº 287 i 304.
- <sup>28</sup> V.S. nº 1673.
- <sup>29</sup> V.S. nº 1770, B. nº 13876.
- <sup>30</sup> V. S. nº 1727, B. nº 13155-13218.
- <sup>31</sup> V.S. nº 1770, B. nº 13876.
- <sup>32</sup> V.S. nº 467 i 468.
- <sup>33</sup> V. S. *Historia del papel...*, nº 72 i 72, B. nº 12030.
- <sup>34</sup> *Vid.* Nota 32
- <sup>35</sup> V.S.. *Historia del papel...*, nº 40 i 41.
- <sup>36</sup> V.S. nº 492 a 523.
- <sup>37</sup> V. S. *Historia del papel...*, nº 57-77.
- <sup>38</sup> V.S. nº 345-348..
- <sup>39</sup> Cfr. PETRUCCI, A. "Figura e scrittura...", pàgs. 123-131.
- <sup>40</sup> MCKERROW, R. B. *Introducción a la Bibliografía...*, pàg. 133.